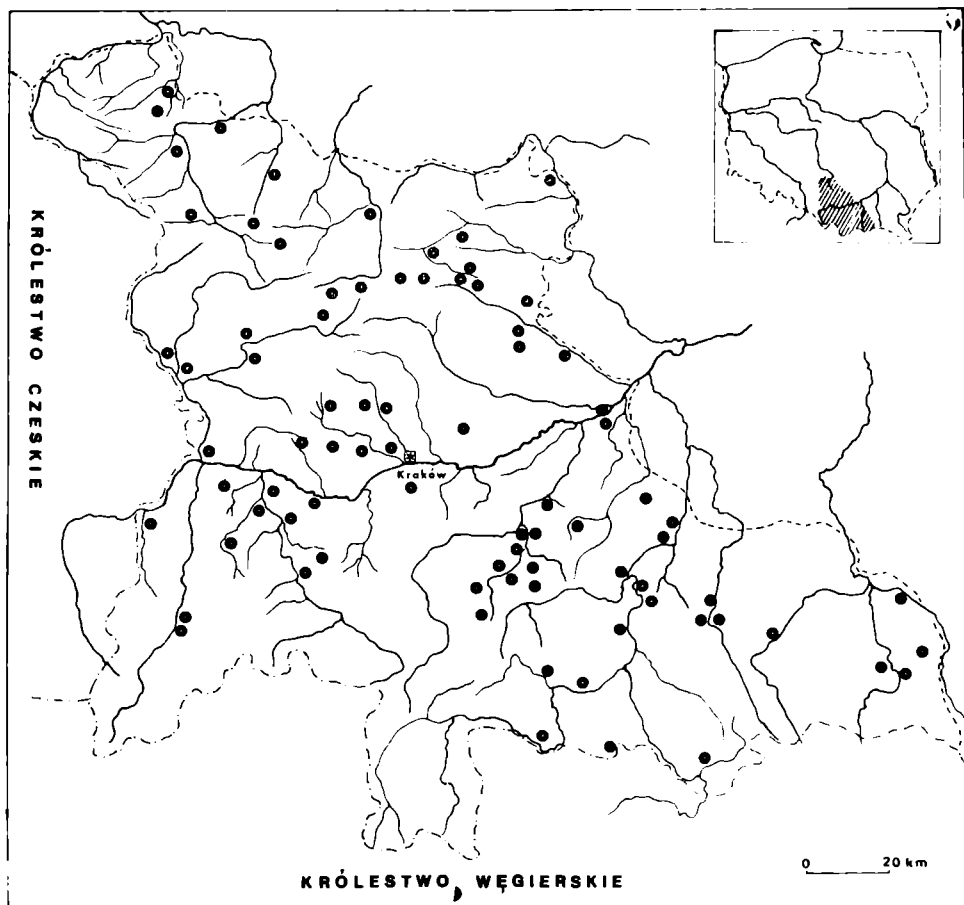

Średniowieczne zamki ziemi krakowskiej na tle przemian gospodarczych i politycznych

STANISŁAW KOŁODZIEJSKI

Relikty średniowiecznych budowli obronnych budzą zainteresowanie polskich archeologów od blisko stulecia. Jednakże dopiero w ostatnim ćwierćwieczu uświadomiono sobie w pełni, że wyniki terenowych eksploracji pozostałości ufortyfikowanych założeń mogą dostarczyć źródeł niezwykle pomocnych w studiach nad procesami społeczno-gospodarczymi, zachodzącymi w monarchii pod rządami Piastów i Jagiellonów. Dotychczas bowiem pokutowały w nauce anachroniczne poglądy XIX — wiecznych starożytników, którzy w każdym zamku dostrzegali wyłącznie funkcje militarne, a rezydentów owych budowli widzieli jedynie jako zakutych w zbroje rycerzy, gotowych w każdej chwili odeprzeć atak nieprzyjaciół. Znaczone na mapie punkty warowne służyły również do wytyczania wielce nieraz skomplikowanych systemów obronnych, przecinających wzdłuż i wszerz obszar kraju.

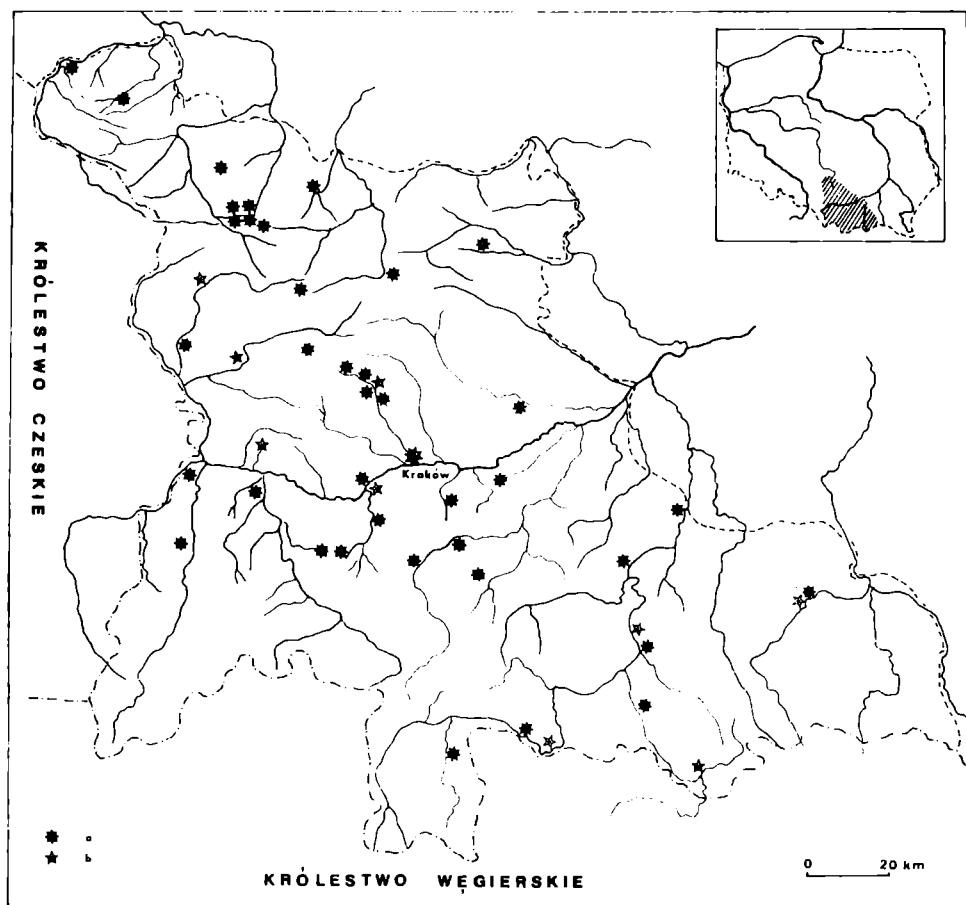
Poważny przełom w interpretacji roli zamków w średniowiecznej monarchii nastąpił wraz z podjęciem przy końcu lat sześćdziesiątych studiów nad tzw. grodziskami stożkowatymi (Kamińska 1974). Stanowią one, jak wykazały badania, pozostałości po warownych rezydencjach możnowładczych. Ich trudno dostępne położenie wśród podmokłych łąk i drewniano-ziemne systemy fortyfikacyjne miały zapewnić ochronę feudalowi i jego rodzinie, a także zabezpieczać zgromadzony tu dobytek. Tego typu obiekty występują przede wszystkim na terenie niżowej części Polski. Na południowym obszarze kraju, w związku z dogodnymi warunkami geomorfologicznymi, wykorzystywano pod budowę obronnych siedzib szlacheckich przeważnie wyżynne cyple, wysunięte w doliny zalewowe rzek i strumieni. Dostępność surowca kamiennego miała z kolei wpływ na wcześniejsze i częstsze niż na pozostałych terenach Polski stosowanie go jako budulca do wznoszenia prywatnych zamków. Zatarciu uległa więc w dużej mierze różnica w programach architektonicznych i strukturze między państwowymi warowniami a obronnymi rezydencjami budowanymi z inicjatywy i funduszy przedstawicieli elity feudalnej. Jednakże zadania spełniane przez oble grupy ufortyfikowanych założeń były odmienne. Zamki królewskie stanowiły centra monarszej administracji, ochraniały komory celne usytuowane przy drogach oraz strzegły granic i rejonów o strategicznym znaczeniu. Z kolei zamki prywatne służyły niemal wyłącznie potrzebom ich fundatorów. Pełniły funkcje bezpiecznych siedzib i ośrodków zarządu majątkami ziemskimi. Uchwycenie tych istotnych różnic rzadko umożliwiają wyniki badań archeologicznych. Zarówno analiza zestawu zabytków pozyskanych w trakcie eksploracji wykopaliskowych, jak i odczytanie planów oraz cech konstrukcyjnych budowli nie dostarczają w miarę pewnych argumentów wskazujących na funkcje spełniane w przeszłości przez badane obiekty. Myląc mogą być również wnioski płynące z zastosowania metod kartograficznych. Jak wiadomo, asocjacyjne oddziaływanie mapy narzuca niejako interpretacją prezentowanych danych i sugeruje istnienie ścisłych związków funkcjonalnych między poszczególnymi punktami warownymi.

Mapa 1. Rozmieszczenie zamków wzniesionych przez możnowładztwo.

Poczynione uwagi prowadzą zatem do prostej konkluzji, ujętej niedawno przez Leszka Kajzera (1990, s. 36—37), iż archeologia średniowiecza i czasów nowożytnych jest historią, wzbogaconą, tylko metodą wykopaliskową i metodami innych nauk pomocniczych.

Nie możemy bowiem zapominać, że celem naszych badań jest ustalanie faktów historycznych. Uwaga ta dotyczy w szczególności problematyki średniowiecznego budownictwa warownego, której rozpatrywanie w oderwaniu od realiów epoki może prowadzić do błędnych wniosków. Jest to bardzo niebezpieczne, gdyż zamki były, obok kościołów i klasztorów, najważniejszymi budowlami ówczesnych czasów. I to nie tylko w sensie ideowym — jako istotne elementy krajobrazu kulturowego, lecz przede wszystkim ze względu na spełniane przez nie zadania. Warunkowały one bowiem sprawne funkcjonowanie państwa. Nie ulega zatem wątpliwości, iż w ewolucji budownictwa obronno-rezydencjonalnego oraz w lokalizacji poszczególnych zamków znaleźć można odzwierciedlenie przemian społeczno-gospodarczych i politycznych, zachodzących w monarchii wieków średnich.

Mapa 2. Rozmieszczenie zamków wzniesionych przez panujących (a) i przez instytucje kościelne (b).

Wniosków popierających powyższą tezę dostarczają przede wszystkim wyniki dyskusji archeologów nad zagadnieniem dotyczącym początków i genezy obronnych rezydencji możnowładczych w Polsce. Aczkolwiek istnieją tu pewne rozbieżności w poglądach na tę kwestię (por. Kajzer 1986; Kołodziejski 1990a), nie dotyczą one jednak spraw podstawowych. Obie koncepcje wyjaśnienia fenomenu, polegającego na pojawieniu się około połowy XIII w. małych ufortyfikowanych budowli wznoszonych przez przedstawicieli elity feudalnej, odwołują się bowiem do odtworzonych przez mediewistów zasad ustrojowych monarchii wczesnoplastowskiej. Nie ma również rozbieżności zdań na temat czynników sprawczych owego zjawiska. Dostrzeżono je w efektach zmian strukturalnych podstaw funkcjonowania państwa. Polegały one na upowszechnieniu się immunitetu ekonomicznego, przyznającego władztwo gruntowe prywatnym dziedzicom. Z chwilą zaistnienia warunków sprzyjających postawianiu wielkich majątków ziemskich, co w warunkach polskich nastąpiło około połowy 13 stulecia, dość gwałtownie pojawiają się też w środowisku wiejskim bezpieczne siedziby właścicieli włości.

Ową zbieżność między lokalizacją kluczy majątkowych, należących do poszczególnych rodzin możnowładczych, a położeniem prywatnych zamków łatwo zilustrować na mapie. Dysponujemy bowiem katalogiem tego typu założeń obronno-rezydencjonalnych na terenie ziemi krakowskiej, których relikty zostały odkryte przez archeologów lub o budowlach takich wspominają średniowieczne źródła pisane (Kołodziejski 1990b). Owo zastawienie obejmuje 83 obiekty (por. mapa 1). Podjęta próba przeanalizowania rozmieszczenia obronnych rezydencji feudalnych dostarczyła kilku generalnych wniosków, o których roarto wspomnieć. Przede wszystkim grupują się w rejonach gęsto zasiedlonych we wczesnym średniowieczu. Dostrzec można również związek ich lokalizacji z przebiegiem szlaków komunikacyjnych i siecią miast. Tę prawidłowość tłumaczyć można udogodnieniami komunikacyjnymi w dostarczaniu produktów rolnych do miejsc zbytu, którymi były targi w większych ośrodkach miejskich. Znacząc na mapie usytuowanie ufortyfikowanych siedzib poszczególnych rodów możnowładczych, uchwycić można proces rozrastania się ich posiadłości ziemskich oraz tworzenia nowych kluczy majątkowych. Przedstawione uwagi prowadzą do wniosku, iż zarówno genezę prywatnych zamków w monarchii piastowskiej, jak i kwestie związane z ich lokalizacją oraz ewolucją układów przestrzennych założeń architektonicznych należy rozpatrywać głównie przez pryzmat zmian w sferze ekonomicznej. Można się zatem spodziewać, że podjęcie szczegółowych studiów nad rolą obronnych rezydencji feudalnych w rozwoju kolonizacji na prawie niemieckim może przynieść bardzo ciekawe rezultaty. Już teraz możemy stwierdzić, iż ufortyfikowane siedziby możnowładcze, waraz z ich zaplecze mgospodarczym w postaci otaczających je wiosek, wytyczają kierunki ekspansji wielkiej własności ziemskiej. Są także wyznacznikiem dynamiki rozprzestrzeniania się osadnictwa na prawie wzorowanym na rozwiązaniach ustrojowych Zachodniej Europy.

Zupełnie inne czynniki kształtowały obraz budownictwa warownego panujących — książąt i królów. Inne też względy decydowały o lokalizacji poszczególnych zamków. Sieć obronnych budowli była dostosowana przede wszystkim do potrzeb administracyjnych państwa. W zamkach tych rezydowali urzędnicy zarządu lokalnego; do końca XIII wieku kasztelanowie, a po reformie przeprowadzonej przez Wacława II — starostowie. Część zamków spełniała również rolę placówek typowo militarnych. Zabezpieczały one granice państwowe lub spełniały zadania ochronne w stosunku do komór celnych, zlokalizowanych przeważnie przy ważniejszych szlakach handlowych. Warowny charakter miały także stacje królewskie, w których gościł monarcha w czasie swych licznych podróży po kraju.

Oczywiście nie są to wszystkie powody skłaniające panujących do podejmowania tych trudnych pod względem technicznych rozwiązań i kosztownych inwestycji. Można wskazać i takie zamki, które miały służyć doraźnym celom. Przykładem są tu chociażby warowne budowle wzniesione około połowy XIII wieku wokół Krakowa, w trakcie walk książąt dzielnicowych o panowanie w stołecznym mieście. Wyjątkowy charakter miał również usytuowany na wyniosłej skale zamek Pleńiny. Pełnił on bowiem funkcję refungium dla dworu książęcego i klasztoru klarysek w Starym Sączu, którego księżną była Kinga, córka węgierskiego króla Beli, a wdowa po po księciu Bolesławie Wstydlwym (Kołodziejski 1980). Specyficzne zadania spełniał również królewski zamek w Wielicze, gdzie rezydował zarządca kopalni soli zlokalizowanych w tym mieście (Kubik 1977).

Osobny temat, godny szczegółowego rozpoznania w przyszłości przez badaczy, stanowią zamki budowane przez instytucje kościelne, przeważnie przez

biskupstwa. Z naszych studiów wynika, że ich pojawienie się na terenie Polski wyprzedzało przynajmniej o pół wieku upowszechnienie się zwyczaju wznoszenia przez możnowładców swych obronnych rezydencji. Kościół jako pierwszy złamał monopol władcy na budowanie zamków, czyli tzw. regale grodowe (por. Kołodziejski 1990a). Oczywiście i ta grupa warownych założeń wykazuje pewne zróżnicowanie pod względem funkcjonalnym. Większość z nich pełniła zadania zbliżone do zamków prywatnych. Tu były zlokalizowane centra zarządzania rozległymi majątkami ziemskimi należącymi do Kościoła. Część z kolei pełniła rolę rezydencji biskupich.

Odrębnym problemem, wymagającym rozpoznania archeologicznych i studiów historyków są zamki zbudowane na przełomie XIII i XIV stulecia przez biskupa krakowskiego Jana Muskatę. Był on zwolennikiem rządów Wacława II. Źródła pisane przekazują wiadomości, że w posiadaniu Muskaty było w ziemi krakowskiej i sandomierskiej kilka ważnych budowli warownych. Nie potrafimy jednak precyzyjnie określić, które z zamków powstały dzięki jego fundacji, a które przejął, sprawując funkcję starosty małopolskiego. Biskup został powołany na ten urząd przez swego protektora Wacława II.

Omówiłem tu bardzo krótko trzy grupy warownych budowli w ziemi krakowskiej, a więc zamki fundowane przez przedstawicieli elity feudalnej, panujących i Kościół. Starałem się wskazać na różnorodność zadań przez nie spełnianych. Określenie tych funkcji tylko szczęśliwo umożliwiając wyniki badań wykopaliskowych. Rozwiązanie interesujących nas kwestii szukać należy przede wszystkim w wynikach analizy i interpretacji średniowiecznych źródeł pisanych. Również wnioski płynące z zastosowania metod kartograficznych nie przynaszą bezspornych ustaleń, a nawet często sugerują błdną interpretację badanych zjawisk. Mapa obrazująca rozmieszczenie punktów warownych może być pomocna co najwyżej jako ilustracja rozpatrywanej problematyki, nie zaś jako najważniejszy argument w dyskusji.

Konkluzją przedstawionych uwag jest stwierdzenie, że studia nad średniowiecznym budownictwem obronnym powinny realizować zespoły badawcze. Nie można w nich zabraknąć przede wszystkim historyków-mediewistów. dążyć bowiem musimy do ustaleń, które poszerzają naszą wiedzę nie tylko o architekturze militarnej czy o kulturze materialnej, lecz również o stosunkach społeczno-gospodarczych panujących w państwie w czasach średniowiecza. Szczegółowa analiza i interpretacja źródeł pozyskiwanych w trakcie badań wykopaliskowych zamków może przynieść sporo cennych danych na ten temat.

Literatura

- KAMIŃSKA, J., 1974: Mittelalterliche Ritterburgen in Polen, *Archeologia Polona* IV, s. 97–106.
- KAJZER, L., 1986: Z zagadnień genezy tzw. gródków stożkowatych, *Kwartalnik Historii Kultury Materialnej* XXXIV, s. 331–339.
- 1993: Grodziska średniowieczne i nowożytnie, *Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi, Seria Archeologiczna* 36: 1989:1990, s. 33–43.
- KOŁODZIEJSKI, S., 1980: Pieniny, *Z otchłani wieków* XLVI/1, s. 48–53.
- 1980a: Wstęp do studiów nad genezą obronnych rezydencji możnowładczych.. In: Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, Poznań, s. 275–282.
- 1980b: Mittelalterliche Wehrresidenzen der Machthaber auf dem Gebiet der Woiwodschaft Kraków., In: *Recherches Archeologiques de 1989*, Kraków, s. 91–96.
- KUBIK, K., 1977: Dzieje rozbudowy zamku żupnego w Wielicze (XIII–XX w.), *Studia i materiały do dziejów żup solnych w Polsce* VI, s. 73–97.

Středověké hrady na Krakovsku ve světle hospodářských a politických změn

Středověké hrady budily pozornost již řadu desetiletí, a to z hlediska několika vědních disciplín. Nejvíce poznatků o těchto opevněných sídlech a jejich konstrukci přinesla archeologie. Výsledky výzkumů opevněných objektů se staly základem k řešení širší problematiky středověkých dějin. Jejich rozmístění a vývoj jejich obranných úkolů odráží změny politické a společensko-hospodářské ve středověké monarchii.

Strážní hrady plnily jednak funkci státní správy, jednak střežily bezpečnost hranic a obchodních cest. Hrady budované představiteli vysoké šlechty stály se středisky jejich panství a rezidencemi jejich rodin. Chránily rovněž do hradů shromážděný majetek.

Zvláštní poslání měly hrady budované církevními institucemi. Byly jednak rezidencemi biskupů, jednak střediskem dávek příslušných církvi.

Rozmístění těchto tří kategorií hradů na území Krakovska je znázorněno na mapách. Je na nich zachycena síť královské správy, průběh středověkých cest a rozvoj majetku vysoké šlechty.

Zusammenfassung

Mittelalterliche Burgen auf dem Krakauer Gebiet im Licht der ökonomischen und politischen Veränderungen

Die mittelalterlichen Burgen standen schon längere Zeit im Mittelpunkt der Forschung einiger Disziplinen. Die meisten Erkenntnisse über die befestigten Siedlungen brachte die Archäologie. Die Ergebnisse der Grabungen der befestigten Siedlungen bilden eine wichtige Grundlage zur Lösung einer breiteren Problematik der mittelalterlichen Geschichte. Ihre Lokalisierung und die Entwicklung der Verteidigungsaufgaben spiegelt die politischen und ökonomisch-gesellschaftlichen Veränderungen in der mittelalterlichen Monarchie wider.

Die Burgwarten haben nicht nur die Sicherheit der Grenze und der Handelswege bewacht, sondern sie waren auch Zentren der Verwaltung. Die hochadeligen Burgen waren Zentren der Herrschaft und Residenzen der adeligen Familien.

Eine Sonderstellung nahmen die von der Kirche erbauten Burgen ein. Sie dienten als bischöfliche Residenz und auch als Sammelstelle der kirchlichen Abgaben.

Die Entwicklung der Burgen und ihre Funktion zeigen die beiliegenden Karten.

Abbildungen:

1. Die Burgen der Adeligen.
2. Königliche Burgen (a) und kirchliche Burgen (b).